

ШКОЛА С.М., кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.292/293

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Досліджено деякі проблемні питання стосовно поняття кримінальної відповідальності та форм її реалізації.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінально-правові відносини, звільнення від кримінальної відповідальності.

Исследованы некоторые проблемные вопросы, касающиеся понятия уголовной ответственности и форм ее реализации.

Ключевые слова: уголовная ответственность, уголовно-правовые отношения, освобождение от уголовной ответственности.

Some of the problematic issues related to the concept of criminal responsibility and the forms of its realization are studied.

Keywords: criminal liability, criminal attitudes, exemption from criminal liability.

Державні заходи реагування, передбачені кримінальним законодавством щодо осіб, які вчинили злочин, умовно можна поділити на дві групи: перша охоплює форму реагування на вчинений злочин звільненням від кримінальної відповідальності, друга – реалізацією кримінальної відповідальності. У Кримінальному кодексі України неодноразово вживається термін “кримінальна відповідальність” (наприклад, у ст. 2, 16, 21), але зміст його не розкривається. У науці кримінального права також немає єдиного розуміння кримінальної відповідальності. Вчені дискутують в основному стосовно двох позицій, а саме: 1) кримінальна відповідальність – це обов’язок особи відповідати за вчинений нею злочин і терпіти певні обмеження примусового характеру, або обов’язок особи, покладений на неї кримінальним законом, не вчиняти злочин; 2) відповідальність – це судове накладення на особу, яка вчинила злочин, заходів державного осуду та примусу.

Існування багатьох думок з цього приводу зумовлено, зокрема, відсутністю законодавчого визначення кримінальної відповідальності. Як зазначає М.С. Строгович, правильне розуміння відповідальності важливе і в політичному, і в соціальному, і в юридичному значенні, воно відіграє велику роль для наукової розробки проблеми прав особи, суб’єктивних прав для вдосконалення законодавства в цій галузі, для підвищення відповідальності державних органів, громадських організацій, службових осіб за покладені на них обов’язки [1, с. 76].

Поняття кримінальної відповідальності і форми її реалізації досліджували, зокрема, такі вчені, як Ю.В. Баулін, Я.М. Брайнін, С.М. Братусь, М.І. Загородніков, М.П. Карпушин, М.Й. Коржанський, В.І. Курляндський, С.Г. Келіна, Н.С. Лейкіна, А.І. Марцев, П.С. Матишевський, А.В. Наумов, М.О. Огурцов, О.І. Санталов, В.В. Скибицький, М.С. Строгович, М.О. Стручков, А.Н. Тарбагаєв, Ю.М. Ткачевський, С.С. Яценко.

Мета статті полягає у дослідженні стану наукової розробки питань поняття кримінальної відповідальності, моменту її виникнення і закінчення, а також форм реалізації.

Найбільш поширеним серед вчених є визначення кримінальної відповідальності як певного обов’язку особи, що вчинила злочин. Наприклад, обов’язок: підлягати дії кримінального закону; відповідати за поведінку, що розцінюється кримінальним законом як злочин; давати звіт у своїх діях; зазнавати заходів державного впливу, давати звіт про свої суспільно небезпечні дії та піддаватися кримінальному покаранню.

Деякі автори не поділяють погляд, згідно з яким кримінальна відповідальність розуміється як певний обов’язок. Так, на думку А.І. Марцева, якщо про визначення кримінальної відповідальності говорити з позиції загального і спеціального запобігання злочинів, то не можна не зауважити, що відповідальність для громадян насамперед є не обов’язком зазнати покарання, а можливістю держави (її правом) притягти до неї правопорушника, що дає підстави розглядати кримінальну відповідальність значно ширше, ніж обов’язок [2, с. 19].

На думку Ю.М. Ткачевського, правовий обов’язок не може ототожнюватися з правовою від-

повідальністю. Правовий обов'язок особи, засудженої за вчинення злочину, виконується в примусовій формі, всупереч волі зобов'язаної особи. Отже, відповідальність – це не обов'язок перетерпіти наслідки вчиненого правопорушення, а само їх перетерпіння у стані примусу [3, с. 38].

Такої ж думки дотримується і М.І. Загородніков, зазначаючи, що кримінальна відповідальність – це реальне застосування кримінально-правової норми, яке відображається в негативній оцінці судом поведінки особи, що вчинила злочин, і в застосуванні до неї заходів державного примусу; до змісту кримінальної відповідальності входять призначене судом покарання і його виконання [4, с. 39-40]. За словами С.М. Братуся, відповідальність – це вже є виконання під примусом обов'язку. Обов'язок, на думку автора, може бути виконаним чи ні, але коли настає відповідальність, тобто приводиться в дію апарат примусу, вибору у відповідальній особі нема – вона не може не виконати дій, котрі складають зміст обов'язку, що реалізується [5, с. 103].

Ми поділяємо позицію вчених, які вважають, що кримінальна відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, суть якого полягає в осуді від імені держави за вироком суду особи, яка вчинила злочин, і застосуванні до неї державного примусу у формі покарання або інших заходів кримінальної відповідальності, передбачених Кримінальним кодексом. Зазначимо, що відповідно до кримінального законодавства України винна особа підлягає відповідальності за минулу поведінку, тобто за вже вчинене суспільно небезпечне діяння.

Сутність кримінальної відповідальності полягає, зокрема, в негативній оцінці вчиненого злочину і особи, яка його вчинила, з боку держави та її органів. Через те не викликає сумніву думка Ю.В. Бауліна, що “поняття кримінальної відповідальності відбиває факт реальної взаємодії особи, яка вчинила злочин, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому протікає в межах певних правовідносин, які називаються кримінально-правовими відносинами” [6, с. 29]. Отже, кримінальна відповідальність настає за винне, суспільно небезпечне і протиправне діяння; відбивається у формі державного примусу; супроводжується державним осудом і тягне негативні наслідки для злочинця; існує і реалізується у межах кримінальних правовідносин.

Момент виникнення цих відносин визначається по-різному. Одні автори вважають, що з моменту порушення кримінальної справи, інші – з моменту притягнення особи як обвинуваченої або навіть з моменту постановлення обвинувального вироку суду чи набрання ним чинності. На нашу думку, кримінальні правовідносини виникають об'єктивно і не залежать від суб'єктивного фактора – дій відповідних посадових осіб та їх оформлення в процесуальному порядку. Факт вчинення злочину як об'єктивну підставу виникнення правовідносин може бути й не встановлено, але від цього він не втрачає реальності свого існування.

Такий юридичний факт взагалі не можна зводити до встановлення ознак злочину будь-ким, зокрема слідчим чи судом. Помилково винесений вирок – як обвинувальний, так і виправдальний – не може “скасувати” реально вчиненого злочину або, навпаки, зробити його реальністю. Тому останнє не пов'язане з фактом виявлення його ознак органами досудового розслідування чи винесення судом обвинувального вироку. Якщо злочин вчинено, але правоохоронні органи не встановили його, кримінально-правові відносини існують, оскільки вчинення злочину і є об'єктивною реальністю, яка повинна бути пізнана та встановлена слідством і судом. Саме вчинення злочину є тим юридичним фактом, який надає суду право визнати особу винною і покладе обов'язок на неї відповісти за вчинений злочин перед державою згідно з санкцією порушеної кримінально-правової норми [7, с. 249].

Як зазначає М.С. Строгович, вирок суду не робить людину злочинцем, а визнає злочинцем того, хто вже є злочинець, хто став ним у момент вчинення злочину (якщо обвинувальний вирок винесено правильно) [8, с. 89]. Отже, кримінально-правові відносини виникають з моменту, коли особа вчинила злочин. Саме в цей час між особою і державою встановлюється правовий зв'язок, який характеризується виникненням взаємних прав і обов'язків обох сторін правовідносин. Реалізація цих прав і обов'язків, що відбувається в рамках кримінально-правових відносин, на певній стадії їх розвитку й утворює кримінальну відповідальність. Держава отримує право обмежити правовий статус злочинця, а останній підлягає кримінальній відповідальності та зобов'язаний стерпіти певні позбавлення й обмеження.

З моменту вчинення суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбачений Кримінальним кодексом України, виникає підстава для кримінальної відповідальності.

Безпосередньо кримінальна відповідальність настає після доведення вини особи в законному порядку і встановлення її обвинувальним вироком. Таким чином, кримінальна відповідальність набуває форми свого реального існування після засудження особи судом за вчинене діяння і винесення обвинувального вироку.

Момент виникнення кримінальної відповідальності не є загальновизнаним у науці кримінального права, і вчені пов'язують його з різними обставинами, наприклад: із вчиненням злочину (М.Й. Коржанський, Н.С. Лейкіна, П.С. Матишевський); з пред'явленням особі обвинувачення (А.І. Марцев, М.О. Стручков); із застосуванням процесуальних запобіжних заходів (М.О. Огурцов); з постановленням обвинувального вироку (О.І. Санталов); з набранням обвинувальним вироком чинності (А.Н. Тарбагаєв).

Складність аналізованої проблеми засвідчує і той факт, що згідно з рішенням Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Основного Закону сам факт порушення кримінальної справи щодо конкретної особи, затримання, взяття під варту, пред'явлення їй обвинувачення не можна визнати як кримінальну відповідальність. Остання настає лише з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду [9, с. 115].

Шкода, що Конституційний Суд України не дав визначення самого інституту кримінальної відповідальності (без цього складно, та й некоректно аналізувати будь-які питання, пов'язані з кримінальною відповідальністю), не розглянув його існування у межах кримінально-правових відносин, використав поняття “кримінальне переслідування”, а також не визначив момент припинення кримінальної відповідальності. Наприклад, у Кримінальному кодексі Республіки Білорусь у ч. 1 ст. 44 сформульовано законодавче визначення кримінальної відповідальності – це засудження від імені Республіки Білорусь за вироком суду особи, яка вчинила злочин, і застосування на основі засудження покарання або інших заходів кримінальної відповідальності відповідно до Кримінального кодексу.

Держава як один із суб'єктів кримінально-правових відносин має право не лише покласти на особу, котра вчинила злочин, кримінальну відповідальність, але й уповноважена відмовитися від цього. Звільнення від кримінальної відповідальності, на яких би підставах воно не здійснювалось, означає визнання особи винною. Інакше кажучи, у будь-яких випадках особу може бути звільнено від кримінальної відповідальності лише тоді, коли вона вчинила діяння, яке містить склад злочину, тобто коли є передбачена кримінальним законом підстава кримінальної відповідальності. Як справедливо зазначає С.С. Яценко, це положення має важливе значення для дотримання принципу законності, охорони прав громадян. Не можна “звільняти” від відповідальності тих осіб, у діях яких відсутній склад будь-якого злочину [10, с. 344]. Кримінально-правові і кримінально-процесуальні норми про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання можуть застосовуватися лише у випадках, коли дії обвинуваченого є злочинними й караними.

Важливе теоретичне і практичне значення має з'ясування співвідношення понять “звільнення від кримінальної відповідальності” і “звільнення від покарання”. Вони головним чином відрізняються між собою за підставами їх застосування, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється в тих випадках, коли злочин не являє великої суспільної небезпеки, а особа, винна у його вчиненні, може бути виправлена без засудження. Звільнення ж від покарання застосовується до вже засуджених осіб, до того ж воно зумовлюється або виправленням засудженого, або наявністю можливості його виправлення без реального відбування покарання, або таким його захворюванням, яке заважає подальшому виконанню покарання, або ж закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

Для будь-якого виду звільнення як від кримінальної відповідальності, так і від покарання, притаманним є звільнення особи від реального відбування покарання за вчинений злочин. Відмінність між звільненням від кримінальної відповідальності та звільненням від покарання проявляється, зокрема, в тому, що при звільненні від кримінальної відповідальності особа не вважається судимою, а звільнення від покарання судимість, як правило, не знімає.

На відміну від українського кримінального законодавства, в якому не закріплено форми реалізації кримінальної відповідальності, нормативна концепція кримінальної відповідальності, що розроблена білоруською школою кримінального права, знайшла своє відображення у Кримінальному кодексі Республіки Білорусь. Відповідно до ст. 46 КК РБ кримінальна відповідальність реалі-

зується в осуді: із застосуванням призначеного покарання; із відстрочкою виконання призначеного покарання; із умовними незастосуванням призначеного покарання; без призначення покарання; із застосуванням щодо неповнолітніх примусових заходів виховного характеру [11, с. 142].

Окремі автори вважають, що реалізація кримінальної відповідальності зазначеними формами не вичерпується. Так, С.Г. Келіна зауважує, що відповідальність як правовий наслідок злочинної поведінки може бути реалізована і звільненням від кримінальної відповідальності з нереабілітуючих підстав (із застосуванням інших заходів впливу або без застосування будь-яких заходів впливу) [12, с. 101]. На думку деяких науковців, існують випадки, коли кримінальна відповідальність може бути припинена миттєво: або з пострілом, що позбавив життя засудженого до смертної кари, або зі смертю (природною чи насильницькою) особи, яка вчинила злочин.

Звільнення від кримінальної відповідальності слід відрізнити від випадків, що виключають кримінальну відповідальність. Передумовою звільнення від кримінальної відповідальності є насамперед наявність підстави для такої відповідальності, тобто наявність у вчиненому діянні складу злочину та достатньої суспільної небезпеки (ч. 1 ст. 2 КК). Відсутність цих обставин виключає кримінальну відповідальність. Кримінальне законодавство передбачає ряд норм, що виключають кримінальну відповідальність, наприклад: неосудність особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння (ч. 2 ст. 19 КК); добровільна відмова співучасників (ч. 1, 2 ст. 31 КК).

Різновидами реалізації прав і обов'язків суб'єктів кримінальних правовідносин, зокрема звільнення від кримінальної відповідальності та її припинення, вважає А.В. Наумов, зазначаючи, що можливими є випадки, коли висновок про реалізацію примусово-карних наслідків, пов'язаних із вчиненням передбаченої кримінальним законом суспільно небезпечної дії або бездіяльності (особу притягнуто до кримінальної відповідальності), або про неможливість такої реалізації (особу ще не було притягнуто до кримінальної відповідальності) не залежить ані від післязлочинної поведінки, ані від розсуду правозастосовних органів і доцільності застосування до особи заходів кримінальної відповідальності. У цих випадках, на думку автора, зазначений висновок взагалі не належить до компетенції правозастосовних органів, що дозволяє відокремити їх від звільнення від кримінальної відповідальності і виділити самостійну форму остаточної реалізації кримінальної відповідальності – її припинення [13, с. 28–29].

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що кримінальна відповідальність не може існувати поза кримінально-правовими відносинами, більше того, вона – наслідок їхнього виникнення. Змістом цих правовідносин є стосунки їх суб'єктів із приводу прав та обов'язків, що визначаються нормами кримінального права. Та чи інша форма реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів кримінально-правових відносин є водночас їх припиненням і реалізацією кримінальної відповідальності. Стосовно певної категорії злочинців реалізація їх обов'язків пов'язується з частковим відбуттям покарання (ст. 81, 82 КК), можливе також і умовне припинення кримінальних правовідносин (ст. 75 КК).

Список використаної літератури:

1. *Строгович М.С.* Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 76.
2. *Марцев А.И.* Диалектика и вопросы теории уголовного права. – Красноярск, 1990.
3. *Ткачевский Ю.* Уголовная ответственность // Уголовное право. – 1999. – № 3. – С. 38-41.
4. *Загородников Н.И.* О пределах уголовной ответственности // Советское уголовное право. – 1967. – № 7. – С. 39-40.
5. *Братусь Н.И.* Юридическая ответственность и законность. – М., 1976.
6. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К., 2005.
7. *Наумов А.В.* Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций. – М., 1996.
8. Курс советского уголовного процесса. – М., 1968. – Т. 1.
9. Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Основного Закону України // Право України. – 1999. – № 12. – С. 115.
10. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Бенківський та ін. ; за ред. П.С. Матишевського та ін. – К., 1997.
11. Коментарій к Уголовному кодексу Республики Беларусь / Н.Ф. Ахраменка, Н.А. Бабий, А.В. Барков и др. ; под общ. ред. А.В. Баркова. – Мн., 2003.

12. Келина С.Г. Меры ответственности, предусмотренные уголовным законом, и основания их применения // Советское государство и право. – 1982. – № 5. – С. 101.

13. Уголовная ответственность и ее реализация в деятельности органов внутренних дел : учеб. пособ. / под ред. докт. юрид. наук, проф. Н.И. Загородникова. – М., 1987.

Надійшла до редакції 21.12.2012

БАБЕНКО В.М., здобувач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ УМИСНОГО ВБИВСТВА, ВЧИНЕНОГО У СПІВУЧАСТІ

Проаналізовано окремі теоретичні питання об'єктивної сторони умисного вбивства, вчиненого у співучасті.

Ключові слова: злочин, склад злочину, об'єктивна сторона, вбивство, організована група.

Анализируются отдельные теоретические вопросы объективной стороны умышленного убийства, совершенного в соучастии.

Ключевые слова: преступление, состав преступления, объективная сторона, убийство, организованная группа.

This article analyzes some theoretical issues of the objective side of murder committed in complicity.

Keywords: crime, crime, the objective side, murder, organized group.

Об'єктивна сторона є одним з елементів складу злочину. Перш за все, її зміст розкривається за допомогою аналізу самого діяння, що має володіти ознакою суспільної небезпеки і вираженості ззовні. Суспільна небезпека виявляється в поведінці людини, її вчинках, дії або бездіяльності. Думки, переконання особи, якими б вони не були, не можуть розглядатися як злочин.

У діяльності людини завжди необхідно розрізняти дві взаємопов'язані сторони, які перебувають в постійній єдності: а) зовнішню, що виражається в будь-яких рухах, діях, операціях тощо; б) внутрішню, що проявляється у психічній активності [1, с. 336].

Слід наголосити, що дослідження об'єктивної сторони складу вбивства, вчиненого у співучасті, ґрунтується на фундаментальних працях таких вчених, як В.М. Кудрявцев, О.С. Михлін, М.І. Панов, І. Реннеберг, Г.В. Тимейко, Н.М. Ярмиш [2-7] та ін.

Як слушно зауважує Г.В. Тимейко, людське діяння є одночасно і суб'єктивним, і об'єктивним, оскільки в ньому проявляються свідомість і наміри, мотиви і цілі. Разом з тим воно являє собою форму впливу людини на світ [6, с. 5].

У науці вітчизняного кримінального права домінує точка зору, що об'єктивна сторона складу злочину – це сукупність передбачених законом про кримінальну відповідальність ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови цього посягання [8, с. 81-82].

Тому не можна стверджувати, що один з елементів складу злочину є головним чи основним, адже без будь-якого з них про склад злочину як єдину підставу кримінальної відповідальності не йдеться. Ось чому особливо актуального значення набуває встановлення всіх обов'язкових елементів складу злочину з тим, щоб будь-яке суспільно небезпечне діяння, передбачене Кримінальним кодексом, було повною мірою відображено у відповідних процесуальних документах, а особу, яка його вчинила, було покарано. Але, як показує слідча та судова практика, зустрічаються такі склади злочинів, кваліфікація яких викликає цілий ряд труднощів у правозастосовників.

На нашу думку, одним із таких злочинів є вбивство, вчинене у співучасті.

Підтвердженням цьому може бути наступний приклад. Так, Ніжинський міськрайонний суд Чернігівської області 16.11.2012 розглянув кримінальну справу, в ході якої дев'ятьох осіб визнано винними у вчиненні злочинів, передбачених ст. 257; ч. 2 ст. 15; п. 6, 9, 11-13 ч. 2 ст. 115; ч. 4 ст. 187; ч. 5 ст. 185; ч. 2 ст. 262; ч. 1, 2 ст. 263 КК України в редакції 2001 р., п. «а», «ж», «з», «і» ст. 93; ч. 2 ст. 27; ч. 3 ст. 142 КК України в редакції 1960 р., та призначив п'ятьом з них покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Розгляд справи у суді тривав декілька

